

Araştırma Makalesi

Türk Tarımsal Teşvik Sistemi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri&

Erkan KIZIL^{1*}, Suna AKTEN ÇÜRÜK²

¹ Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme ABD., Konya

² Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İşletme Bölümü, Konya

*Sorumlu Yazar: sakten@erbakan.edu.tr

Geliş Tarihi: 28.03.2021 Düzeltme Geliş Tarihi: 16.09.2021 Kabul Tarihi: 13.10.2021

Öz

Tarım, tüm ekonomilerde var olan ve vazgeçilmesi mümkün olmayan bir sektördür. İnsanların hayatını devam ettirebilmeleri için ihtiyacı olan besin kaynağı, tarımsal üretim sayesinde karşılanmaktadır. Bunun yanı sıra tarımsal faaliyetler pek çok sektöre hammadde tedariki sağlamaktadır. Dünyada her geçen gün nüfusun artmasıyla birlikte önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Kısıtlı olan kaynaklarla daha verimli bir üretimin nasıl yapılması gerektiğine dair pek çok teknolojik yenilik ve bu alanı destekleyici politikalar geliştirilmiştir. Tarım sektörünün doğa koşullarına bağımlı olması sebebiyle hedeflenen üretimle gerçekleşen üretim arasında dalgalanmalar şiddetli olabilmektedir. Bu sektörde üretimi sürdürülebilirlik için kamu kesimi tarafından üreticiler doğrudan veya dolaylı kanallarla desteklenmektedir. Üretimde verimliliği arttırmak ve sürekliliği sağlamak için farklı destek politikaları geliştirilmiştir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'deki tarımsal teşvik sisteminin sorunlarının neler olduğunu ve ne tür çözümler sunulabileceğini ortaya koymaktır. Çalışmada, 394 kişiye uygulanan anket yoluyla elde edilen veriler, tanımlayıcı istatistikler ve Fisher Ki-Kare yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre katılımcıların %85'i tarımsal desteklemelerin üretilen mamulün üretim maliyetleri dikkate alınmadan hesaplandığını, destekleme ödemelerinin finansmana ihtiyaç duyulan zamanda ödenmediğini, desteklemelere ilişkin açıklama veya miktarların çiftçi ürünü ektikten sonra belirlendiğini ifade etmektedir. Fisher Ki-Kare testine göre de; desteklemeler finansmana ihtiyaç duyulan zamanda ödenmediği için kredi kullanmak zorunda kalanlar ile tarım harici başka gelir getirici faaliyeti olmayanlar arasında 0,05 hata düzeyinde anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Anahtar kelimeler: Tarım, Tarımsal Teşvikler, Tarım Politikaları, Türkiye.

Turkish Agricultural Incentive System: Problems and Suggestions for Solution

Abstract

Agriculture is an indispensable sector that exists in all economies. The food source that people need to survive is met through agricultural production. In addition, agricultural activities provide raw materials to many sectors. With the increasing population of the world every day, its importance is revealed once again. Many technological innovations and policies that support this area have been developed regarding how to make more efficient production with limited resources. Due to the dependence of the agricultural sector on natural conditions, fluctuations between the targeted production and the actual production can be severe. Producers are supported directly or indirectly by the public sector in order to sustain production in this sector. Different support policies have been developed to increase productivity and ensure continuity in production. The aim of this study is to determine the major problems of the agricultural incentive system in Turkey and suggestions for solutions to these problems. In the study, the data obtained from a survey applied to 394 people were analyzed using descriptive statistics and Fisher's chi-square method. According to the survey results, 85% of the

participants stated that the agricultural supports were calculated without taking into account the production costs of the product produced, the support payments were not paid when the financing was needed, and the explanations or size of the supports were determined after the farmers planted the product. According to Fisher Chi-Square test; A significant relationship at the level of 0.05 error was found between those who had to use a loan because the subsidies were not paid when the financing was needed and those who did not have any other income-generating activities other than agriculture.

Keywords: Agriculture, Agricultural Incentives, Agricultural Policy, Turkey.

Giriş

Ekonominin tarihi gelişim sürecinde çeşitli iktisadi yaklaşımlar benimsenmiş ve bu yaklaşımların hiçbirinde tarımsal üretimden asla vazgeçilmemiştir. Başlangıçta tarımsal üretim, elde edilen toplam üretim içinde aslan payına sahipken, zamanla sanayinin ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte başka sektörler lider konuma gelmiştir. Yıllar boyunca tarımsal üretim nispi olarak azalsa da, miktar olarak her daim artmıştır. İnsanların gıda ihtiyacının tarımsal faaliyetler sonucunda elde edilmesi nedeniyle, tarım vazgeçilmez bir sektör olma niteliğini korumuştur.

Gıda güvenliğinin tartışıldığı ve sağlıklı beslenmenin gündemin en önemli konusu olduğu günümüzde, tarıma olan ilgi giderek artmaktadır. Bu denli bir güvenlik meselesi olması, devletleri de bu alanda politikalar üretmeye sevk etmiştir. Sermaye, emek, müteşebbis ve doğal kaynakların bir araya gelmesiyle bir üretim meydana gelmektedir. Bu faktörlere ek olarak, önemli bir diğer faktör de doğa olaylarıdır. Tarımsal üretimin yapılabilmesi için doğa olaylarının da, buna elverişli olması gerekir. Ayrıca üretim sonucunda ürün elde edebilmek için uzun bir zamana ihtiyaç vardır. Bir tohumun toprağa atılıp ürün haline gelmesi için, asgari 5-6 aylık bir süre gerekir. Bu iki durum tarım sektörünün diğer sektörlerle göre zayıf yönünü ortaya koymakta ve çiftçiyi üretmekten uzaklaştırmaktadır. Bu durumda, devreye giren devlet üreticinin riskini azaltmak ve onu teşvik etmek için doğrudan veya dolaylı olarak onu desteklemektedir.

Devletin üreticiye desteği olmazsa, tarım sektörü yok olmaya mahkûm olacaktır. Bu durumda başka ülkelerin pazarı olmak kaçınılmazdır. Kaldı ki gelişmekte olan ülkelerde, tarım sektöründe istihdam edilenlerin oranı %20-25 iken, bu sektörün yok olmasıyla işsizlik de artacaktır. Devlet bu sektörü destekleyerek dolaylı olarak işsizliği, dış ticaret açığını, enflasyonu ve daha birçok ekonomik sorunu bir nebze olsun önlemiş olmaktadır. Konuya ilişkin literatür aşağıda özetlenmiştir.

Doğan vd. (2015), Türkiye’de tarım sektörünün iktisadi gelişimi ve sorunlarını tarihi bir süreç içerisinde kaleme almıştır. Yapılan çalışmada;

tarım sektörü ile sanayi sektörünün ekonomik kalkınma sürecinde sıkı bir ilişki ve etkileşim içinde olduğu, geçmişte gelişmiş ülkelerin öncelikle tarım sektörüne ağırlık vererek tarım sektörünün gelişimini sağladığı ve akabinde bu sektörden elde edilen kaynak birikimleri ile sanayileşmeyi geliştirdikleri vurgulanmıştır. Tarımsal faaliyetlerin piyasa şartlarına göre ölçeklerinin artırılması, uzman kişiler tarafından modern tarımsal yöntemler kullanılarak üretimin sürdürülebilirliğinin artırılması gerektiği, tüm bu yenilikleri takip edebilmek için de muhasebe bilgi sisteminin aktif olarak kullanılması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Bayraktar ve Bulut (2016)’un, Türkiye’de tarımsal desteklerin değişen yapısını ve yüksek tarımsal desteklerin nedenlerini araştırdığı çalışma dikkat çekmektedir. Araştırmada 2012 yılı itibarıyla Türkiye’de tarımsal desteklemelerin GSYH’ya oranı %2,1 iken, bu oran OECD ülkelerinin ortalamasında %0,94’dür. Türkiye’de bu oranın geçmiş yıllara kıyasla ümit verici olduğu; ancak yeterli olmadığı vurgulanmıştır. Ayrıca son zamanlarda arz açığı olan ürünlerin yetiştirilmesini teşvik etmek ve üretimdeki istikrarın sağlanması amacıyla fark ödemesi desteklerine ağırlık verildiği ifade edilmiştir.

Aydın ve Özkan (2017), üreticiler açısından gübre ve toprak analizi desteğini Kırklareli ili özelinde değerlendirmiştir. Çalışmada, Kırklareli iline bağlı üç ilçe ve bu ilçeye bağlı üçer köyde mukim toplam 135 üretici ile anket yapılmıştır. Çalışmada, gübre desteği ödemelerinin üreticinin gübre aldığı tarihte yapılmadığı ve bu nedenle ödenen desteğin gübre alımında kullanılmadığı tespit edilmiştir. Çiftçilerin yeterli bilgiye sahip olmamalarından ötürü çiftçi eğitim programlarının düzenlenerek, desteklemelerle ilgili eğitimler verilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Demirdöğen (2018), doktora tezinde; Türkiye’de tarımsal destekleme araçlarının üretim üzerindeki etkilerini ölçmüştür. Çalışmada, destekleme araçlarından fark ödemesi, mazot, gübre ve toprak analizi desteği üzerinde odaklanılmıştır. Ölçümü gerçekleştirmek için Adana’nın Ceyhan ve Yüreğir ilçelerinde mısır

üreticileri tercih edilmiş olup, anket yöntemi ile veri toplanmıştır. Mazot, gübre ve toprak analizi desteklerinin etkisinin fark ödemesi desteklerinin etkisinden daha yüksek olduğu; mazot, gübre ve toprak analizi destekleri üretimden bağımsız gibi görünse de işin aslının farklı olduğu, üreticinin kararını parasal olarak yüksek desteklemelerden ziyade, ödenme zamanının daha çok etkilediği; desteklemelerin zamanında ödenmesi halinde mevcut üretimin artacağı sonucuna varılmıştır.

Acar ve Bulut (2009), Türkiye’de ve dünyada tarımsal destekleme politikalarındaki son gelişmeleri incelemiştir. Bu araştırma neticesinde; kırsal nüfusun yüksek olması, toplam istihdam içinde tarımsal istihdamın yüksek olması başlıca sorun alanları olarak tespit edilmiş, GSYH içindeki tarımın payı ile desteklemelerin mutlak ve göreceli payının Türkiye’de, dünyadaki gelişmiş ülkelere nispeten yüksek olduğu ifade edilmiştir.

Topçu (2008), Erzurum ili özelinde çiftçilerin tarımsal destekleme politikalarından faydalanma istekliliğinde etkili olan faktörleri anket yoluyla analiz etmiştir. Anket, Erzurum’da 125 tarım işletmesine uygulanmış ve elde edilen veriler sınırlı bağımlı değişkenli probit regresyon ile analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, yaş ilerledikçe ve sosyal güvence karşılığında sabit emekli maaşı alındıkça tarımsal desteklemelerden faydalanma isteğinin azaldığı; eğitim düzeyi, tarımsal faaliyet dışı ve tarımsal gelirler, çiftçi aile büyüklüğü arttıkça tarımsal desteklemelerden faydalanma isteğinin arttığı tespit edilmiştir.

Yukarıda yapılan çalışmalarda Türkiye’de tarım sektörünün, diğer gelişmiş ülkelere nispeten ne aşamada olduğu ve sistemde yaşanan sorunlar ortaya konulmuş, çiftçilerin üretimlerini istikrarlı bir şekilde devam ettirmeleri ve katlanmış olduğu maliyetleri azaltabilmesi için tarımsal desteklemelerin çözüm olacağı ortaya konulmuştur. Ancak çözüm yolu olarak görülen tarımsal desteklemelerin türü, zamanlaması vb. eksiklikler bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’deki tarımsal teşvik sistemin sorunlarının neler olduğunu ve ne tür çözümler sunulabileceğini ortaya koymaktır.

Materyal ve Yöntem

Çalışmada, veriler nicel araştırma yöntemlerinden anket yöntemi ile elde edilmiştir. 394 kişiye uygulanan ankette elde edilen veriler, tanımlayıcı istatistikler ve Fisher Ki-Kare yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırmadaki birincil

veriler, anket formları aracılığıyla toplanmıştır. Anketler çevrimiçi olarak gerçekleştirilmiştir. Çevrimiçi anket yapmanın nedeni, araştırma döneminde Koronavirüs (Covid 19) salgınının ortaya çıkmasıdır. Böyle bir durumda mülakat gibi diğer veri toplama yöntemleri ile verilerin toplanması, riskli olduğu için uygun görülmemiştir. Anketlerin hedef kitlesi, Konya ilinde tarımsal destekleme alan bireylerdir. 2019 yılında Konya’da tarımsal destekleme alan toplam birey sayısı (evren) N=86.000 kişidir. Evrenin temsil edilmesi için rastgele örnekleme yöntemi ile %5 hata payı ve %95 güven seviyesinde evrenin temsil gücünü sağlayabileceği birey sayısı 380 olarak hesaplanmıştır. Çalışmada ankete katılan toplam (örneklem) destekleme alan 394 bireyden elde edilen veriler değerlendirilmiştir. Dolayısıyla bu araştırma Konya ili sınırları içinde tarımsal destekleme alan üreticilerin görüşleri ile sınırlıdır. Araştırma tarımsal desteklemelerin sorunları ve çözüm önerileri için tasarlanan ifadelerle ve Konya ili sınırları içinde 2020 yılı Ocak ayı içinde tarımsal destekleme alan 394 üreticinin görüşlerini yansıtmaktadır.

Bulgular

Çalışmanın bulguları, demografik istatistikler, desteklemelere ait sorunlar ve çözüm önerileri başlıkları altında sunulmaktadır.

Katılımcıların Demografik İstatistikleri

Tablo 1’de yer aldığı üzere ankete katılan toplam 394 kişinin %94,4’ü erkek, %5,6’sı kadındır. Katılımcıların %1,5’i okur-yazar değil, %70,6’sı ilkökul, %17,8’i ortaokul, %8,1’i lise ve %2’si üniversite veya daha yüksek düzeyde eğitim görmüşlerdir. Katılımcıların %5,58’si (20-30) yaş arası, %31,98’i (31-40) yaş arası, %29,19’ı (41-50) yaş arası, %23,1’i (51-60) yaş arası ve %10,15’i (61 ve üzeri) gruplarında yer almaktadır. Katılımcıların %54,1’i sadece tarımsal faaliyetle iştigal ederken %45,9’u tarım harici gelir getirici başka bir faaliyetle de (emeklilik dâhil) iştigal etmektedir. Katılımcıların %61,2’si bir traktöre, %20,1’i iki traktöre, %2,3’ü 3 traktöre sahipken %16,4’ü traktöre sahip değildir. Aynı şekilde %2,8’i bir biçerdövere sahipken %97,2’si biçerdövere sahip değildir. Katılımcıların en çok yetiştirdikleri ürünlerin; %64’ü tahıl, %31’i baklagiller, %3,6’sı sebze ve %1,5’i meyvedir. Dört yıl ve daha fazla mazot-gübre desteklemesi alanlar %81,5, yurtiçi sertifikalı tohum desteği alanlar %34,4 ve fiyat ödemesi desteği alanların oranı %75,3’dür.

Çizelge 1. Katılımcıların Demografik İstatistikleri

Yaş	n	% Yüzde
20-30	22	5,6
31-40	126	32,0
41-50	115	29,2
51-60	91	23,1
61 ve üzeri	40	10,2
Cinsiyet	n	% Yüzde
Erkek	372	94,4
Kadın	22	5,6
Eğitim	n	% Yüzde
Okur - Yazar Değil	6	1,5
İlkokul	278	70,6
Ortaokul	70	17,8
Lise	32	8,1
Üniversite ve üzeri	8	2,0
Traktör Sayısı	n	% Yüzde
0 Adet	65	16,4
1 Adet	241	61,2
2 Adet	79	20,1
3 Adet	9	2,3
Biçerdöver Sayısı	n	% Yüzde
0 Adet	383	97,2
1 Adet	11	2,8
Tarım Harici Gelir Getirici Faaliyeti Olup Olmadığı	n	% Yüzde
Evet	181	45,9
Hayır	213	54,1
Yetiştirilen Ürünler	n	% Yüzde
Tahıl	300	76,1
Baklagiller	247	62,7
Sebze	15	18,5
Meyve	23	9,6
En çok Yetiştirilen Ürün	n	% Yüzde
Tahıl	252	64,0
Baklagiller	122	31,0
Sebze	14	3,6
Meyve	6	1,5
Mazot-Gübre Desteğini Ne Zamandır Aldığı	n	% Yüzde
1 Yıl	12	3
2 Yıl	30	7,6
3 Yıl	31	7,9
4 Yıl ve üzeri	321	81,5
Yurtiçi Sertifikalı Tohum Desteğini Ne Zamandır Aldığı	n	% Yüzde
Hiçbir Zaman	174	44,4
1 Yıl	19	4,8

2 Yıl	31	7,9
3 Yıl	33	8,4
4 Yıl ve üzeri	135	34,5
<hr/>		
Fark Ödemesi Desteğini Ne Zandır Aldığı	n	% Yüzde
<hr/>		
Hiçbir Zaman	36	9,2
1 Yıl	12	3,1
2 Yıl	19	4,8
3 Yıl	30	7,6
4 Yıl ve üzeri	296	75,3

Tarımsal Desteklemelerin Sorunlarına Ait Bulgular

Tarımsal desteklemelerin sorunlarına yönelik detayına Tablo 2’de yer verildiği üzere katılımcılar %85’i, “Destekleme ödemeleri, üretilen mamulün piyasa fiyatı dikkate alınmadan hesaplanmaktadır”, “Destekleme ödemeleri, üretilen mamulün üretim maliyetleri dikkate alınmadan hesaplanmaktadır”, “Desteklemeler, katlanmış olduğumuz maliyetlerimizi yeterli düzeyde karşılamamaktadır”, “Destekleme ödemeleri finansmana ihtiyaç duyulan zamanda ödenmemektedir”, “Desteklemelere ilişkin açıklamalar veya miktarlar, çiftçi ürünü ektikten sonra belirlenmektedir” ifadelerine katıldığını belirtmiştir. Desteklemeler zamanında ödenmediği için kredi kullananların oranı %63,4 iken, kullanmayanların oranı %28,6’dır.

Katılımcıların %70’i, “Desteklemelerin çok çeşitli kalemlerden oluşması, çok fazla karmaşıklığa neden olmaktadır”, “Destekleme başvurularında çok fazla bürokratik kırtasiyecilik (çok fazla evrak isteme, imzaya çağırma, vs.) vardır”, “Desteklemeye başvurmak çok fazla zamanımızı aldığından meşakkatlidir” görüşlerine katıldığını beyan etmiştir.

Tarımsal desteklemelerin yeterli miktarda verilmemesinin, çiftçinin yaşam standardını düşürdüğü fikrine katılımcıların %80,7’si katılmıştır. Katılımcıların %84’ü, desteklemelerin kapsamının, çiftçi kesimi temsilcileri olmadan doğrudan kamu kesimi tarafından belirlendiğine katıldığını ifade etmiştir. Ayrıca katılımcıların %55,3’ü tarımsal

desteklemelerin arazinin kira bedelini arttırmayacağını, %25,6’sı arttıracığını belirtmiştir.

Mazot-Gübre desteklemelerinin üretim miktarı dikkate alınmadan, dekar başına verilmesinin üretim miktarını olumsuz etkilediği, üretim metotlarını dışladığı, cari ve hedeflenen üretim miktarının dikkate alınmamasına sebep olduğu ve gelir dağılımı üzerinde bozucu etki yaptığı görüşüne katılanların oranı %70’in üzerindedir. Mazot ve gübre fiyatları dikkate alınmadan mazot-gübre desteklemelerinin belirlendiğini ifade edenlerin oranı %90’ın üzerindedir.

Sertifikalı tohumluk üretimi ve kullanımı konusunda desteklerin arzu edilen düzeyde olmadığını ve sertifikalı tohum desteğinin piyasa fiyatı dikkate alınmadan belirlendiğini ifade edenlerin oranı %80’in üzerindedir.

Fark ödemesi desteğinin üretilen ürüne göre verilmesi gerektiğini savunanların oranı %63,7, savunmayanların oranı ise %22’dir. Fark ödemesi desteğinin üretilen ürünün piyasa fiyatı dikkate alınmadan hesaplandığını savunanların oranı %86,5’dir. Daha fazla fark ödemesi alabilmek için, gerçekte ürettiğinden daha fazlasını belgelendirerek kamu idaresine yanlış beyanda bulunulması gerektiğine katılanların oranı %6,8 iken, katılmayanların oranı %86,5’dir. Tarımsal desteklemelerle ilgili sorunlara ilişkin görüşlerin dağılımı Tablo 2’de gösterilmiştir.

Çizelge 2. Tarımsal Desteklemelerin Sorunlarına İlişkin Düşüncelerin Dağılımı

Tarımsal Desteklemelerin Sorunları	Kesinlikle Katılıyorum		Katılmıyorum		Ne Katılıyorum, Ne Katılmıyorum		Katılıyorum		Kesinlikle Katılıyorum	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Destekleme ödemeleri, üretilen mamulün piyasa fiyatı dikkate alınmadan hesaplanmaktadır.	1	0,25	18	4,57	19	4,82	162	41,12	194	49,24
Destekleme ödemeleri, üretilen mamulün üretim maliyetleri dikkate alınmadan hesaplanmaktadır.	1	0,25	14	3,55	12	3,05	161	40,86	206	52,28
Desteklemelerin yeterli miktarda verilmemesi, çiftçinin yaşam standardını düşürmektedir.	11	2,79	37	9,39	28	7,11	174	44,16	144	36,55
Desteklemeler, katlanmış olduğumuz maliyetlerimizi yeterli düzeyde karşılamamaktadır.	1	0,25	9	2,28	10	2,54	126	31,98	248	62,94
Desteklemelere ilişkin açıklamalar veya miktarlar, çiftçi ürünü ektikten sonra belirlenmektedir.	3	0,76	24	6,09	30	7,61	112	28,43	225	57,11
Destekleme ödemeleri finansmana ihtiyaç duyulan zamanda ödenmemektedir.	1	0,25	18	4,57	19	4,82	57	14,47	299	75,89
Desteklemelerin kapsamı (içeriği veya belirlenen tutarlar) çiftçiyi temsil eden temsilcisi olmadan, doğrudan kamu tarafından belirlenmektedir.	9	2,28	26	6,60	28	7,11	107	27,16	134	34,01
Tarımsal desteklemeler arazinin kira bedelini arttırmaktadır.	85	21,57	133	33,76	75	19,04	63	15,99	38	9,64
Desteklemelerin çok çeşitli kalemlerden oluşması, çok fazla karmaşıklığa neden olmaktadır.	5	1,27	19	4,82	23	5,84	226	57,36	121	30,71
Destekleme başvurularında çok fazla bürokratik kırtasiyecilik (çok fazla evrak isteme, imzaya çağırma, vs.) vardır.	3	0,76	25	6,35	60	15,23	162	41,12	144	36,55
Desteklemeye başvurmak çok fazla zamanımızı aldığından meşakkatlidir.	7	1,78	47	11,93	74	18,78	174	44,16	92	23,35
Desteklemeler, finansmana ihtiyaç duyduğum zamanda ödenmediği için kredi kullanmak zorunda kaldım.	38	9,64	75	19,04	31	7,87	106	26,90	144	36,55
Alan bazlı desteklemelerin en önemli kalemi olan mazot-gübre desteklemelerinin, üretim miktarı dikkate alınmadan birim dekar başına verilmesi, üretim miktarını olumsuz etkilemektedir.	12	3,05	54	13,71	21	5,33	183	46,45	124	31,47
Mazot - gübre desteklemelerinin, üretim miktarı dikkate alınmadan birim dekar başına verilmesi, üretim metotları gibi (daha fazla verim, organik ürün, vs.) unsurların dikkate alınmamasına neden olmaktadır.	17	4,31	46	11,68	34	8,63	174	44,16	123	31,22
Mazot-gübre desteklemelerinin, üretim miktarı dikkate alınmadan birim dekar başına verilmesi, cari veya hedeflenen üretim miktarının dikkate alınmamasına neden olmaktadır.	24	6,09	46	11,68	42	10,66	173	43,91	109	27,66
Mazot-gübre desteklemelerinin dekar başına verilmesi, gelir dağılımı üzerinde bozucu etki yapmaktadır.	27	6,85	65	16,50	74	18,78	155	39,34	73	18,53
Gübre-mazot desteklemeleri, gübre fiyatları dikkate alınmadan belirlenmektedir.	1	0,25	10	2,54	21	5,33	151	38,32	211	53,55
Gübre-mazot desteklemeleri, mazot fiyatları dikkate alınmadan belirlenmektedir.	2	0,51	9	2,28	18	4,57	113	28,68	252	63,96

Sertifikalı tohumluk üretimi konusunda destekler arzu edilen düzeyde değildir.	1	0,25	9	2,28	60	15,23	207	52,54	117	29,70
Sertifikalı tohumluk kullanımı konusunda destekler arzu edilen düzeyde değildir.	2	0,51	6	1,52	59	14,97	172	43,65	155	39,34
Yurtiçi Sertifikalı Tohum Kullanım Desteği, sertifikalı tohumun satış fiyatı dikkate alınmadan belirlenmektedir.	2	0,51	13	3,30	60	15,23	171	43,40	148	37,56
Fark ödemesi desteklerinin, üretilen ürünün miktarına göre verilmesi adil bir yöntem değildir.	110	27,92	141	35,79	56	14,21	57	14,47	30	7,61
Fark ödemesi destekleri üretilen ürünün miktarına göre verildiğinden, çiftçi daha fazla fark ödemesi desteği alabilmek için, gerçekte ürettiğinden daha fazlasını belgelendirip ilgili kamu idaresine ibraz ederek, yanlış beyanda bulunmaktadır.	267	67,77	74	18,78	26	6,60	18	4,57	9	2,28
Fark ödemesi destekleri, üretilen ürünün piyasa fiyatı dikkate alınmadan verilmektedir.	8	2,03	16	4,06	29	7,36	249	63,20	92	23,35

Yaşanan Sorunlara Sunulan Çözüm Önerilerine İlişkin Bulgular

Tarımsal desteklemelerin çözüm önerilerine yönelik detayına Tablo 3'te yer verilmiştir. Söz konusu tablodan da görüleceği üzere katılımcıların %93'ünden fazlası "Desteklemelerin içeriği veya miktarları, piyasada oluşan fiyatlar dikkate alınarak planlanmalıdır", "Desteklemelerin içeriği veya miktarları, üretim maliyetleri dikkate alınarak planlanmalıdır", "Destekleme ödemeleri, çiftçinin finansmana ihtiyaç duyduğu zamanda yapılmalıdır", "Desteklemelere ilişkin açıklamalar çiftçi ekim desenini belirlemeden önce yapılmalıdır" ifadelerine katıldıklarını belirtmiştir.

Tarımsal desteklemelerin yeterli ve istikrarlı bir şekilde verilmesinin tarımsal istihdamı artıracaklarını, çiftçinin yaşam standardını ve ülkenin gelişmişlik düzeyini olumlu etkileyeceğini, üretimi sürdürülebilir hale getireceğini, üretim miktarını ve ekilen alanı artıracaklarını savunanların oranı %80'in üzerindedir.

Destekleme kalemlerinin çeşitliliğinin az ve sade olmasını isteyenlerin oranı %96,4'tür. Tarımsal desteklemelerin içeriği belirlenirken gerek özel sektör gerekse kamu kesimi tarafında yetkili bir kurul oluşturulmasını isteyenlerin oranı %93,4'tür. Desteklemeler konusunda eğitimler verilmesi gerektiğini ve bu sayede

desteklemelerden daha etkin bir şekilde faydalanılacağını savunanların oranı ise %84,2'dir.

Türkiye'nin kendi ihtiyacını karşılayamadığı, dolayısıyla dışa bağımlı olduğu ürünlerin destekleme kapsamına alınması gerektiğini düşünenlerin oranı %92,8'dir. Tarımsal desteklemelerin arz açığı olan ürünlere verilmesi durumunda ürünlerin ithalatının azalacağını düşünenlerin oranı %78,9'dur.

Mazot-gübre desteklerinin piyasa fiyatına göre belirlenmesi gerektiğini düşünenler %97,9'dur. Gübre desteklemelerin gübre almadan önce ödenmesi gerektiğini düşünenlerin oranı %91,8; gübre alış faturasına göre verilmesi gerektiğini düşünenler %96,7; toprak analizi sonucunda belirlenen gübre fiyatına göre verilmesi gerektiğini düşünenlerin oranı %83,7'dir.

Toprak analizi desteğinin tamamının devlet tarafından ücretsiz olarak yapılması gerektiğini savunanların oranı %64,4 iken, savunmayanların oranı %25,8'dir. Sertifikalı tohumluk üretimi ve kullanımı konusunda desteklemelerin artırılması ve sertifikalı tohum desteğinin, sertifikalı tohumun piyasa fiyatına göre belirlenmesi gerektiğini savunanların oranı %90 civarındadır. Fark ödemesi desteğinin ürünün miktarına göre verilmesini isteyenlerin oranı %81,7 iken, fark ödemesi desteğinin arazinin büyüklüğüne göre verilmesini isteyenlerin oranı %16,75'dir.

Çizelge 3. Tarımsal Desteklemelerin Sorunlarına Çözüm Önerilerine İlişkin Düşüncelerin Dağılımı

Tarımsal Desteklemelerin Çözüm Önerileri	Kesinlikle Katılıyorum		Katılıyorum		Ne Katılıyorum, Ne Katılmıyorum		Katılmıyorum		Kesinlikle Katılmıyorum	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Destekleme kalemlerinin çeşitliliği az ve sade olmalıdır.	2	0,51	5	1,27	7	1,78	226	57,36	154	39,09
Desteklemelerin içeriği veya miktarları, piyasada oluşan fiyatlar dikkate alınarak planlanmalıdır.	1	0,25	2	0,51	5	1,27	189	47,97	197	50,00
Desteklemelerin içeriği veya miktarları, üretim maliyetleri dikkate alınarak planlanmalıdır.	0	0,00	1	0,25	6	1,52	140	35,53	247	62,69
Destekleme ödemeleri, çiftçinin finansmana ihtiyacı duyduğu zamanda yapılmalıdır.	0	0,00	1	0,25	5	1,27	116	29,44	272	69,04
Desteklemelere ilişkin açıklamalar çiftçi ekim desenini belirlemeden önce yapılmalıdır.	10	2,54	11	2,79	6	1,52	141	35,79	226	57,36
Tarımsal desteklemelerin niteliğini, kapsamını veya güncellemelerini belirlemek üzere, gerek özel sektör gerekse kamu kesiminden oluşan bir yetkili kurul oluşturulmalıdır.	1	0,25	8	2,03	17	4,31	188	47,72	180	45,69
Dışa bağımlı olduğumuz ürünler de destekleme kapsamına alınmalıdır.	0	0,00	7	1,78	21	5,33	190	48,22	176	44,67
Tarımsal desteklemeler, arz açığı olan (talebi karşılayamayan) ürünlere verilirse bu ürünlerin ithalatı azalacaktır.	5	1,27	21	5,33	57	14,47	166	42,13	145	36,80
Desteklemeler konusunda ilgili mercilerce (örneğin; tarım il/ilçe müdürlükleri, kooperatifler, vs.) eğitimler verilirse, desteklemelerden daha etkin bir şekilde yararlanılacaktır.	4	1,02	15	3,81	43	10,91	194	49,24	138	35,03
Tarımsal desteklemelerde artış olması, tarımsal istihdam üzerinde pozitif etki oluşturur.	5	1,27	30	7,61	36	9,14	170	43,15	152	38,58
Tarımsal desteklemelerin yeterli düzeyde ve istikrarlı bir şekilde yapılması, çiftçilerin yaşam standartlarının yükselmesine ve ülkenin gelişmişlik düzeyine olumlu yansıtacaktır.	9	2,28	22	5,58	31	7,87	169	42,89	163	41,37
Üretim maliyetimize yeterli düzeyde katkı sunacak desteklemeler, üretimimizi sürdürülebilir hale getirecektir.	4	1,02	20	5,08	29	7,36	169	42,89	172	43,65
Tarımsal desteklemeler, üretimin miktarının artmasına neden olmaktadır.	8	2,03	24	6,09	30	7,61	159	40,36	175	44,42
Tarımsal desteklemeler, ekilen alanının artmasına neden olmaktadır.	6	1,52	32	8,12	33	8,38	154	39,09	169	42,89
Mazot-gübre desteklemelerinin tutarı, piyasa fiyatına göre belirlenmelidir.	0	0,00	3	0,76	5	1,27	184	46,70	202	51,27
Gübre desteklemesi, gübre almadan önce ödenmelidir.	11	2,79	14	3,55	7	1,78	148	37,56	214	54,31
Gübre desteklemeleri, gübre alış faturasına göre verilmelidir.	0	0,00	2	0,51	11	2,79	182	46,19	199	50,51
Gübre desteklemeleri, toprak analizi sonucunda belirlenen gübrenin fatura tutarına göre verilmelidir.	4	1,02	12	3,05	48	12,18	187	47,46	143	36,29
Toprak analizi desteğinin tamamı devlet tarafından ücretsiz olarak yapılmalıdır.	24	6,09	78	19,80	38	9,64	140	35,53	114	28,93

Sertifikalı tohumluk üretimi konusunda destekler artırılmalıdır.	0	0,00	1	0,25	40	10,15	218	55,33	135	34,26
Sertifikalı tohumluk kullanımı konusunda destekler artırılmalıdır.	0	0,00	2	0,51	37	9,39	198	50,25	157	39,85
Yurtiçi sertifikalı tohum kullanım desteği, sertifikalı tohumun fiyatı dikkate alınarak belirlenmelidir.	0	0,00	3	0,76	35	8,88	175	44,42	181	45,94
Ürünün miktarı dikkate alınarak ödenen Fark Ödemeleri Desteği, daha etkin bir destekleme yöntemidir.	10	2,54	36	9,14	26	6,60	137	34,77	185	46,95
Fark ödemesi destekleri üretim miktarına göre değil, üretilen arazinin büyüklüğüne göre verilmelidir.	156	39,59	120	30,46	52	13,20	34	8,63	32	8,12

Fisher Ki-Kare Analiz Bulguları

Bu bölümde katılımcıların tarımsal desteklemelerin sorunlarına ve çözüm önerilerine ilişkin belirlenen bazı sorulara katılma durumu ile başka gelir getirici faaliyet durumu arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı Fisher Ki-Kare testi ile analiz edilmiştir.

H1: “Desteklemeler, finansmana ihtiyaç duyduğum zamanda ödenmediği için kredi

kullanmak zorunda kaldım” diyenler ile tarım harici başka gelir getirici faaliyeti olanların durumu arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H1 hipotezinde ifade edilen tarım harici başka faaliyeti olup olmama durumu ile desteklemelerin zamanında ödenmemesinden ötürü kredi kullanmak zorunda kalanlar arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığına ilişkin Ki-Kare testlerinin sonuçları Tablo 4’te verilmiştir.

Çizelge 4. Tarım Harici Başka Gelir Getirici Faaliyet Durumu ile Kredi Kullanma Durumu İlişkisi

İfade	Katılma Durumu	Tarım Harici Gelir Getirici Başka Faaliyeti Olup Olmadığı Durumu		
		Evet	Hayır	Toplam
Desteklemeler, finansmana ihtiyaç duyduğum zamanda ödenmediği için kredi kullanmak zorunda kaldım.	Kesinlikle Katılıyorum	33 (%18,2)	111 (%52,1)	144 (%36,5)
	Katılıyorum	34 (%18,8)	72 (%33,8)	106 (%27,0)
	Ne Katılıyorum, Ne Katılmıyorum	13 (%7,2)	18 (%8,4)	31 (%7,8)
	Katılmıyorum	67 (%37,0)	8 (%3,8)	75 (%19,0)
	Kesinlikle Katılmıyorum	34 (18,8)	4 (%1,9)	38 (%9,7)
Fisher Ki-Kare Testi: p=0,00				

Yapılan Fisher Ki-Kare testine göre; katılımcıların “Desteklemeler, finansmana ihtiyaç duyduğum zamanda ödenmediği için kredi kullanmak zorunda kaldım” ifadesine katılma durumları ile tarım harici başka gelir getirici faaliyeti olup olmadığına dair durumları arasında 0,05 hata düzeyinde anlamlı bir ilişki bulunmuştur (p=0,00). Tablo 3.4’teki değerlere göre tarım harici başka geliri olmayanların, desteklemelerin zamanında ödenmemesinden ötürü kredi kullanmak zorunda olanların oranı %85,9 iken,

tarım harici başka gelir getirici faaliyeti olup kredi kullanmak zorunda olanların oranı ise %37’dir. Dolayısıyla tarımsal desteklemelerin zamanında ödenmemesinden dolayı kredi kullanmak zorunda olanlar, ekseriyetle tarım harici gelir getirici başka faaliyeti olmayanlardır. Tarım harici gelir getirici başka faaliyeti olanlar, destekleme ödemeleri zamanında ödenmese dahi, krediye nispeten daha az ihtiyaç duymaktadırlar. Yani tarımsal üretim için ihtiyaç duydukları finansmanı diğer faaliyetlerinden karşılayabilmektedirler. Bu noktada destekleme

ödemeleri şayet tüm kesime zamanında ödenemeyecekse, tarım harici başka faaliyeti olmayanlara bir an önce ödenmesi veya bu kesime kredi avantajı sunulması manidar olacaktır.

H2: “Toprak analizi desteğinin tamamı devlet tarafından ücretsiz olarak yapılmalıdır” diyenler ile tarım harici başka gelir getirici faaliyeti olanların durumu arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H2 hipotezinde ifade edilen tarım harici başka faaliyeti olup olmama durumu ile toprak analizi desteğinin devlet tarafından ücretsiz olarak yapılması arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığına ilişkin Ki-Kare testlerinin sonuçları Tablo 5’te verilmiştir.

Çizelge 5. Tarım Harici Başka Gelir Getirici Faaliyeti Olup Olmama Durumu ile Toprak Analizi Desteğinin Ücretsiz Yapılması Durumu İlişkisi

İfade	Katılma Durumu	Tarım Harici Gelir Getirici Başka Faaliyeti Olup Olmadığı Durumu		
		Evet	Hayır	Toplam
Toprak analizi desteğinin tamamı devlet tarafından ücretsiz olarak yapılmalıdır.	Kesinlikle Katılıyorum	48 (%26,5)	66 (%31,0)	114 (%28,9)
	Katılıyorum	68 (%37,6)	72 (%33,8)	140 (%35,5)
	Ne Katılıyorum, Ne Katılmıyorum	13 (%7,2)	25 (%11,7)	38 (%9,6)
	Katılmıyorum	38 (%21,0)	40 (%18,8)	78 (%19,8)
	Kesinlikle Katılmıyorum	14 (%7,7)	10 (%4,7)	24 (%6,1)

Fisher Ki-Kare Testi: p=0,298

Tablo 5’teki “Toprak analizi desteğinin tamamı devlet tarafından ücretsiz olarak yapılmalıdır” ifadesine katılma durumları ile tarım harici başka gelir getirici faaliyeti olup olmadığına dair durumları arasında anlamlı bir ilişki olmadığı anlaşılmıştır (p=0,298). Katılımcıların tarım haricinde gelir getirici başka bir faaliyeti olsa da olmasa da toprak analizinin devlet tarafından ücretsiz olarak yapılması istenmektedir.

H3: Eğitim düzeyi, fazla sayıdaki desteklemelerden istifade düzeyini etkilemektedir. Bu hipoteze göre eğitim düzeyi ile “Desteklemelerin çok çeşitli kalemlerden oluşması, çok fazla karmaşıklığa neden olmaktadır” sorusu Ki-kare yöntemine göre analiz edildiğinde Tablo 8’de yer alan sonuca ulaşılmıştır.

Tablo 6. Eğitim Düzeyi ile Destekleme Kalemlerinin Karmaşıklığı Arasındaki İstatistikî Bulgular

Katılma Durumu	Eğitim Düzeyi					Toplam
	Okur - Yazar Değil	İlkokul	Orta- okul	Lise	Üniversite ve üzeri	
Kesinlikle Katılıyorum	4 (%66,6)	87 (%31,3)	22 (%31,4)	5 (%15,6)	3 (%37,5)	121 (%30,7)
Katılıyorum	1 (%16,6)	161 (%58)	42 (%60)	20 (%62,5)	2 (%25)	226 (%57,3)
Ne Katılıyorum, Ne Katılmıyorum	0 (%)	17 (%6,1)	3 (%4,2)	2 (%6,2)	1 (%12,5)	23 (%5,9)
Katılmıyorum	1 (%16,6)	11 (%4)	2 (%2,8)	3 (%9,3)	2 (%25)	19 (%4,8)
Kesinlikle Katılmıyorum	0 (%)	2 (%0,7)	1 (%1,4)	2 (%6,2)	0 (%)	5 (%1,3)

Fisher Ki-Kare Testi: p=0,035

Tablo 6’da eğitim düzeyi ile destekleme kalemlerinin karmaşıklığı arasında anlamlı bir ilişki olduğu, eğitim düzeyi arttıkça destekleme kalemlerinin daha az karmaşık hale geldiği sonucuna varılmıştır (p=0,035).

H4: Eğitim düzeyi, desteklemelere ilişkin bürokratik zorluk algısını etkilemektedir. Bu hipoteze göre eğitim düzeyi ile “Desteklemeye

başvurmak çok fazla zamanımızı aldığından meşakkatlidir” görüşü Ki-kare yöntemine göre analiz edildiğinde Tablo 7’de yer alan sonuca ulaşılmıştır.

Tablo 7. Eğitim Düzeyi ile Destekleme Başvurularındaki Bürokratik Zorluk Algısına İlişkin İstatistikî Bulgular

	Katılma Durumu	Eğitim Düzeyi					Toplam
		Okur - Yazar Değil	İlkokul	Ortaokul	Lise	Üniversite ve üzeri	
Destekleme ye başvurmak çok fazla zamanımızı aldığından meşakkatlidir.	Kesinlikle Katılıyorum	2 (%33,3)	64 (%23)	15 (%21,4)	7 (%21,8)	4 (%50)	92 (%23,3)
	Katılıyorum	3 (%50)	122 (%43,8)	37 (%52,8)	9 (%28,1)	3 (%37,5)	174 (%44,1)
	Ne Katılıyorum, Ne Katılmıyorum	0 (%)	53 (%19)	10 (%14,2)	10 (%31,5)	1 (%12,5)	74 (%18,7)
	Katılmıyorum	1 (%16,6)	34 (%12,2)	7 (%10)	5 (%15,62)	0 (%)	47 (%11,9)
	Kesinlikle Katılmıyorum	0 (%)	5 (%1,8)	1 (%1,4)	1 (%3,1)	0 (%)	7 (%1,7)

Fisher Ki-Kare Testi: p=0,670

Tablo 7’de eğitim düzeyi ile destekleme kalemlerinin karmaşıklığı arasında anlamlı bir ilişki olmadığı sonucuna varılmıştır (p=0,670).

Sonuç ve Tartışma

Teşvikler hemen hemen tüm ülkelerde pek çok gerekçelerle çeşitli sektörleri desteklemek amacıyla uygulanmaktadır. Bu gerekçelerin başında üretimin sürdürülebilirliği gelmektedir. Hele ki bu üretim tarımsal üretim olduğunda, bu durum diğer sektörlerle nispeten daha önemlidir. Çünkü insanlar, yaşamını sürdürebilmek için ihtiyaç duydukları gıda maddelerini, tarımsal üretim sayesinde karşılamaktadır. Dolayısıyla kârlılıktan ziyade, bu sektörün idamesi esastır. Bu sektörden vazgeçilmesi veya ikamesi mümkün değildir. Kaldı ki günümüzde gıda güvenliği meselesi tüm ülkelerin gündemini meşgul etmektedir. Bu nedenle her bir ülke az da olsa üretmeye mahkûmdur ve tamamen dışa bağımlılığı mümkün değildir.

Türkiye’de son zamanlarda görülen gıda fiyatlarındaki spekülâtif ataklar ve ürün arzında meydana gelen azalmalar tarımsal desteklemeleri gündeme taşımıştır. Bu noktada gerek tarımsal politikaların ve desteklemelerin yeniden yapılandırılması ve gerekse mevcut sistemin eksikliklerinin neler olduğu ve nasıl olması

gerektiğine dair soru işaretleri oluşmaktadır. Çalışmamızda tarımsal desteklerin sorunlarına ve çözüm önerilerine ilişkin, Konya ili özelinde tarımsal destekleme alan üreticilere anket yöntemi ile sorular yöneltilmiştir. Alınan veriler analiz edilerek sorunlar ve çözüm önerileri ortaya konulmuştur. Teşvikler konusundaki sorunlar; destekleme ödemelerinin üretilen mamulün piyasa fiyatı ve üretim maliyetleri dikkate alınmadan hesaplanması, desteklemelerin katlanılan maliyetleri yeterli düzeyde karşılamaması, ürün ekildikten sonra desteklemelere ilişkin açıklamaların yapılması, üreticinin finansmana ihtiyaç duyduğu dönemde desteklemelerin ödenmemesi, desteklemelerin kapsamının çiftçiyi temsil eden temsilci olmadan doğrudan kamu kesimi tarafından belirlenmesi, desteklemelerin çok fazla kalemden oluşması ve nihayet destekleme başvurularında çok fazla bürokratik kırtasiyecilik olması şeklinde sıralanabilir.

Çözüm önerileri ise; destekleme kalemlerinin az ve sade olması, desteklemelerin içeriği ve miktarlarının üretim maliyetleri ve piyasada oluşan fiyatlar dikkate alınarak planlanması, destekleme ödemelerinin çiftçinin finansmana ihtiyaç duyduğu dönemde ödenmesi, çiftçi ekim desenini belirlemeden önce

desteklemelere ilişkin açıklamaların yapılması, desteklemelerin kapsamı belirlenirken yetkili kurul içerisinde çiftçi kesiminin taleplerini ileteceği bir temsilcinin bulunması, desteklemelere ilişkin ilgili mercilerce eğitimler verilmesi, son olarak da dışa bağımlı olan ürünlerin de destekleme kapsamına alınması gibi olarak özetlenmektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Makale yazarları aralarında herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederler.

*: Bu çalışma, Necmettin Erbakan Üniversitesi İşletme Yüksek Lisans Programında tamamlanan “Türkiye’de Tarımsal Teşvik Sisteminin Yapısı, Sorunları ve Çözüm Önerileri” isimli tezden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Kaynaklar

- Acar, Mustafa ve Bulut, Erdem. 2009. Türkiye’de ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikalarında Son Gelişmeler. *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17(9), 1-19.
- Aydın, Başak ve Özkan, Erol. 2017. Gübre ve Toprak Analizi Desteğinin Üreticiler Açısından Değerlendirilmesi: Kırklareli İli Örneği. *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*. 4(3). 302-310.
- Bayraktar, Yüksel ve Bulut, Erdem. 2016. Tarımsal Desteklerin Değişen Yapısı ve Yüksek Tarımsal Desteklerin Nedenleri: Türkiye İçin Karşılaştırmalı Bir Analiz. *İktisat Fakültesi Mecmuası*. 66(1), 45-66.
- Civan, Abdulkadir. 2010. Türkiye’de Tarımsal Destek Politikaları, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 127-146.
- Demirdöğen, Alper. 2018. *Türkiye’de Tarımsal Desteklerin Üretime Etkisi: Mısır Örneği*. Ankara. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Doğan, Zeki; Arslan, Seçkin; Berkman, N. Ayberk. 2015. Türkiye’de Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi ve Sorunları: Tarihsel Bir Bakış. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 29-41.
- Noyan, Emrah. 2016. *Türkiye’deki Tarımsal Faaliyetlere Uygulanan Teşvik Politikalarının Değerlendirilmesi*. Denizli: Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Topçu, Yavuz. 2008. Çiftçilerin Tarımsal Destekleme Politikalarından Faydalanma İstekliliğinde Etkili Faktörlerin Analizi: Erzurum İli Örneği. *Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*. 21(2), 205-212.